

Peter Schreiner

SLIKE IZ BIZANTINSKE PROVINCE TRGOVCI IN TRGOVINA V DOBI PALEOLOGOV

**Predavanje na oddelku za zgodovino ljubljanske
filozofske fakultete 7. aprila 1987***

Bizantinska provinca je otrok — pokora raziskovanja. Ta ugotovitev nikakor ni nova, vendar pa se vedno znova pokaže pri vsakem proučevanju virov. Na podlagi hagiografskih spisov tečejo vse do 10. stoletja poročila o provinci v bogatejši meri kakor pozneje. Zgodovinopisje in leposlovje se osredotočata v Carigradu in na Carigrád. Epsko pesništvo je določena izjema, vendar ostajajo resnično vprašljivi vsi poskusi, da bi iz epa o Digenisu skleпали o življenjskih razmerah ob meji. Epika spada k pesništvu in nam ne more nadomestiti nikakršnega stvarnega poročila. Retrospektivno na posnemanje antike usmerjena bizantinska književnost ne posreduje niti dovolj poročil o življenju v prestolnici, da ne govorimo izven nje. Morda je bila bizantinska provinca veliko manj »provincialna« kakor si to radi predstavljamo. Carigrad je bil vedno velik privlačen center, ki je zasenčil vse ostalo, ne glede na to, ali je bilo to dobro ali slabo. Pojem province, kakor ga uporabljamo v tem predavanju, ni opredeljen kulturnozgodovinsko, temveč prej geografsko; gre za pokrajine izven velikih mest, kakršni sta bili v poznobizantinski dobi samo Carigrad in Solun. V tej provinci je živela pretežna večina bizantinskega prebivalstva.

»Slike iz bizantinske province« je gotovo nenavaden naslov predavanja. Slike ugotavljajo trenutek, določen moment, ne morejo pa slikati poteka dogajanja. Tako tudi predavanje ne bo posredovalo zaključene celote, temveč bo prikazalo kot utrinke določene vidike, določene scene, ki često med seboj niso povezane.

Ne želimo vas dolgočasiti z izvajanji o virih, vendar vam dolgujemo nekaj besed o podlagi tega predavanja. O trgovini v bizantinski provinci so poročali doslej le zahodni, pretežno italijanski viri, vendar ti pravzaprav niso poročali o bizantinski trgovini, temveč o zahodni. To je marsikaterega raziskovalca zavedlo k temu, da je sploh zanikal obstoj bizantinske trgovine. Pri bizantinskem kmetijstvu je bil bolj v ospredju družbeni vidik, pronijarji, parojki, duloparojki itd. Kmetijskim proizvodom samim niso posvečali nobene sistematične pozornosti. Za raziskavo obeh sklopov vprašanj, družbenega in gospodarskega, so bili doslej na razpolago le uradni teksti, listine, ali, da se drugače izrazimo, le ti viri so bili pritegnjeni. To predavanje nam je omogočila nova vrsta virov, na katero smo naleleti: zasebni gospodarski zapisi. Pri tem gre, kratko rečeno, za notice o dohodkih ali izdatkih v obliki blaga in denarja, deloma pa so to pravilno vodene poslovne knjige. Te se nahajajo večinoma na preostalih prostih straneh rokopisov, večkrat tudi na dopolnilnih listih na začetku in koncu rokopisa. Kako pomembni so ti zapisi, kaže dejstvo, da jih najdemo v dragocenih rokopisih, ki so bili v posesti kakega trgovca ali zemljiškega posestnika. Izročilo teh besedil je vprašanje zase, v katerega se na tem mestu ne bomo spuščali. Le toliko, da vam to, kar smo povedali, ponazorimo z dvema primeroma: poslovna knjiga s Halkidike je ohranjena v zbirki antiheretičnih spisov, druga z Rodosa v nekem pomembnem rokopisu Aristotelovih del. Žal nam noben izdajatelj — in večinoma so ti teksti napisani od ene same roke — ni zapustil svojega imena. Če postavite vprašanje, kako najdemo take tekste, je odgovor en sam: rokopise je treba sistematično prelistavati. Težave pri ovrednotenju teh tekstov niso ravno majhne, ker skorajda ni možnosti primerjanja. Večina tekstov, ki so podlaga temu predavanju, še ni izdana. Računamo na vaše razumevanje za to, da o njihovem izvoru pred objavo ne moremo dati nobenih podatkov. Sedaj pa in medias res, skok v bizantinsko provinco.

* Ker je v prispevku vrsta srednjeveških grških izrazov, smo v opombah dodali bodisi prevod, bodisi kratko pojasnilo k posameznim mestom. Vsa pojasnila so prevajalčeva. V opombah niso razloženi tisti grški termini, katerih pomen je razviden iz besedila prispevka.

Nahajamo se v majhnem mestu na obali Črnega morja – verjetno v Pontherakleji – okrog leta 1360. Osebe, ki nastopajo kot trgovci, so: en veletrgovec, 110 grških trgovcev in deset trgovcev, katerih imena kažejo na turški izvor, npr. *μουσουλιάνος ὁ Σταουλιύσης, χαλίλ, ἢ Σουλαμάνης*. Nasprotno ne naletimo na nobeno zahodno ime. Nič ne govori za to, da bi vsi trgovci prebivali v mestu; blago, ki so ga kupili, so najprej prodajali izven mesta. Med trgovci je en *ἑξαρχος*, en *ἄρχων* in en *γραμματικὸς*¹. Vsi so stalni odjemalci veletrgovca, kajti vsi so dobili svoje blago proti obročnemu plačilu in so izbrisali preostali del dolga, ko so svoje blago prodali. Sezname odražajo razmere, tipične za notranjo trgovino. To trgovino je obvladovala sorazmeroma majhna skupina domačinov. Tako je kupil neki Chortasmenos 2. septembra 6 mernikov pšenice, 7. septembra 4 mernike ječmena, 8. septembra 2 mernika ječmena in 1 mernik ovs. Le za primerjavo popolnoma drugačen primer iz istega časa: neki Italijan in neki Francoz sta kupila 700 oziroma 495 mernikov žita. Blago, s katerim so v našem črnemorskem kraju trgovali, je povsem ustrezalo deželi: pšenica, ječmen, oves, smokve, posušeno grozdje, sir, fižol, orehi, kostanj, jabolka, da imenujemo le najbolj pogoste vrste. Poleg tega se pojavljajo nekateri proizvodi, ki jih je treba posebej poudariti. Na prvem mestu je kaviar. V mesecu in pol je bilo prodanih okrog 3500 kilogramov kaviarja. Vsekakor bi bilo napačno, če bi pri presoji uporabljali merila današnjega časa. Kaviar v bizantinski dobi ni bil luksuzno blago. Na trgu so ga prodajali *ταριχόπουλο*², na primer v Solunu, kot kaže neka pesem Johanneses Kataresa. Na trgu v Brusi je Bertrandon de la Broquière leta 1434 poskusil kaviar in je ocenil proizvod kot resnično neužiten za zahodni okus. Johannes Chortasmenos ga omenja kot hrano za bolnike. Dejansko pa je bila to hrana revnih ljudi. Menih v samostanski satiri »Ptochoprodromika« toži, da nima niti toliko denarja, da bi si mogel kupiti nekaj kaviarja, in se označuje kot *σαρδαμαρίου παιδίν, χαβιροκαταλύτον*³. Seveda je bila tudi v Bizancu razlika med različnimi vrstami kaviarja. Naša poslovna knjiga omenja včasih *χαβιάρι*, včasih dodaja *τανιωτικὸ*, iz Tane, ali *κουπατικὸ*, iz La Cope, dveh krajev ob Azovskem morju. V vseh ostalih primerih je bil kaviar iz rib maloazijskih rek, ki se izlivajo v Črno morje, in zato ni bil luksuzno blago. Drugi proizvod, ki je vreden omembe, je milo. Vemo, da so ga v Carigrad pretežno uvažali iz Italije. Vendar so ga proizvajali tudi na turškem območju. Že omenjeni Bertrandon de la Broquière ga je videl v Brusi in je zapisal: »savon blanc qui est là une très grande marchandise«. S tem se dobro ujema dejstvo, da so se v našem tekstu vsi turški trgovci ukvarjali izključno z milom. Omenimo naj še tretje blago, ker je značilno za deželo: železo. Kot predmet trgovine se omenja sedemkrat, vedno brez omembe količine. Iz drugih virov vemo, da so med kraji Vatiza in Samsun, pri kraju *οὔναλον*, pridobivali železo v dnevnem kopu. Omemba je toliko bolj dragocena, ker so podatki o železu v poznem Bizancu resnično redki. Poslovna knjiga omenja v celoti štiriindvajset vrst blaga, ki bolj ali manj vse služijo potrebam vsakodnevnega življenja. Presenetljivo je, da se ne omenja en proizvod: vino. To je morda gol slučaj, zlasti zato, ker se tudi olje ne omenja. Ali pa so bili odjemalci že pretežno Turki, za katere je bilo uživanje vina prepovedano?

Poslovna knjiga iz Herakleje navaja tudi vrsto drobnarij s področja trgovine, ki vsekakor zaslužijo omembo. Tako izvemo nekaj o pakiranju blaga. Milo so prevažali v zabojih (*σεντούκια*)⁴. Iz tega se zopet da sklepati, da je bilo to milo v trdem in ne v tekočem stanju, v obeh vrstah, ki ju poznamo tudi iz zahodnih trgovskih knjig. Kaviar so hranili večinoma v predmetu, ki se je imenoval *φούσκα*, pač okroglo oblikovana živalska koža. Taka *φούσκα* je morala biti sorazmeroma velika, ker je tehtala v glavnem en *κάνταριον*, torej skoraj 50 kilogramov. Včasih so kaviar oddajali tudi v *καλάθια*, enkrat se omenja *καράτελλον*, italijanski izraz za leseno posodo, ki ga v zvezi s kaviarjem omenja tudi potopis Barbera in Cantarinija. Tudi določeno vrsto maščobe, imenovano *ἄξουγκη*, so hranili v živalskih želodcih, ki se označujejo tudi kot *κοιλία*. Smolo (*πῆσα*), ki so jo uporabljali pretežno v ladjedelništvu, so prodajali v *σκαφίδια*⁵. Smokve, seveda presušene, so ponujali v vrečah (*σακίνα*)

¹ Prva dva izraza označujeta pripadnika uradniškega stanu (za drugi izraz se uporablja v lat. virih oznaka »praefectus«), tretji izraz se nanaša na pripadnika sloja izobražencev (učitelj, pisar, advokat?).

² trgovci z ribami.

³ sin trgovca z mariniranimi jestvinami, jedec kaviarja.

⁴ Prim. srbohrvatski izraz »sanduk«.

⁵ Prim. slov. izraz »škaf«; k zgoraj naštetim vrstam posode prim. slov. (pa tudi srbohrvatski, bolgarski in turški izraz) »kanta«, ital. caratello.

σακίριον); teža vreče je bila vračunana v ceni. Za to so uporabljali izraz ούσακος. Enkrat se omenja tudi prodajanje sira v vreči. Zanimivo je naposled tudi to, da so že tedaj prišle na trg smokve, σῦκα ὀρούθια.

V povsem drugo deželo, na Rodos, v leto 1390, nas popelje drugi tekst. Trгоvec, ki je bil gotovo Grk, je imel zveze z otokom Megiste (današnji Kastellorizon), s Ciprom, Kosom in krajem Μάκρον na likijski obali. O tem ni žal ohranjenih nobenih zapisov. Pač pa so ohranjeni vpisi o trgovini z Efezom. Že del predmetov daje slutiti, s kom je imel trgovec v Efezu opravka. Omenjajo se tkanine, δάσα, φελουόπανα in φελόνι δάμμενον⁶, prav tako sveče. Stike z duhovščino v Efezu izrecno potrjuje omemba metropolita Myrona, ki je našemu trgovcu dolgoval plačilo za »kamelauchion«. Kleriki iz Efeza niso z Rodosa dobivali samo oblačil. Dobivali so tudi sadeže, ki so bili tedaj še redkost; v dveh pošiljkah, razdeljenih na december in januar, so dobili namreč 600 limon, 40 νεράντζια in 6 κίτρα⁷. Nizko število zlasti νεράντζια in κίτρα kaže, da so bili ti sadeži namenjeni ozkemu krogu metropolit-ske cerkve. Vendar tudi določeni vrsti sira, imenovani μωζήθρα, o kateri bomo še govorili, se duhovniki v svoji turški okolici niso hoteli odpovedati in so si naročili 8 svežnjev z Rodosa. Ali niso ta poročila v poslovnih knjigah nekako ozadje za znamenito meniško satiro »Ptochoprodromos«, kjer v eni rokopisni verziji k vrstici 283 beremo, da so bogati opati jedli καρυδίτσια καὶ κίτρον μὲ τὸ μέλιν⁸.

Naš trgovec je imel tudi trgovskega posrednika v Efezu. Imenoval se je Saronites. Jezikovno je možno, da njegovo ime izhaja od rodoškega kraja Σαρωνή in da je bil tako rojak neznanega trgovca. Ta poslovna knjiga prinaša nekaj poročil o brezgotovinskem plačevanju, ki ga doslej poznamo iz enega grškega vira. Na Zahodu je bil ta način plačevanja že dolgo razširjen in ne sme nas začuditi, če nanj naletimo v kakem grškem dokumentu prav na Rodosu. V tekstu je bilo brezgotovinsko nakazilo mogoče na podlagi družbene pogodbe (συντροφία). Naš trgovec je dolgoval Saronitesu v Efezu 32 zlatih dukatov. Mogel jih je ἀκίνδυνα⁹, kakor piše, nakazati svojemu partnerju. Vedel je, da je med nekim Antonijem Mitoulgasom in beneškim konzulom v Efezu obstajala družbena pogodba (συντροφία). Ker sta imela oba skupno blagajno, ni bilo nič enostavnejšega kot da je naš trgovec predal dukate Mitoulgasu, ki jih je Saronitu napisal med prejemke. Ta družbena pogodba kaže na drugo trgovsko zvezo med Efezom in Rodosom.

Družba (syntrophía), združitev več trgovskih partnerjev, je že dolgo znana iz zahodnih dokumentov. Vsekakor je pomembno, da jo srečamo resnično pogosto tudi v bizantinski notranji trgovini. Poslovna knjiga iz Herakleje kaže pet takih primerov in nanjo naletimo tudi v poslovni knjigi s Halkidike. Še jasneje govorijo o veliki razširjenosti te institucije zbirke nalog v računskih knjigah, ki sta jih izdala Hunger in Vogel. V večini primerov je družba (syntrophía) sestavljena iz treh oseb, ki si delijo dobiček in izgubo.

Dobiček in izguba bi bila posebej zanimiva tema. Vendar najdemo o tem tudi v novih virih komaj kaj poročil. K temu lahko navedemo prav malo primerov. Neki trgovec z Lemnosa je postavil prodajno ceno za dva πιθάρια¹⁰ – domnevno olja – za vsakega po 17 hiperperov. Uspelo mu je, da je en pitharion prodal za to ceno, medtem ko je drugega lahko prodal le za 10 hiperperov. Nekoliko bolj konkretni so nekateri podatki o trgovini s pšenico v poslovni knjigi s Halkidike iz leta 1341. Trгоvec je dobil od kmeta, domnevno nekega parojka, en mernik žita za 2 2/3 hiperpera. Iz različnih podatkov vemo, da je med 1340 in 1350 stal en mernik žita v končni ceni med 4 in 5 hiperperi. Ker je bil med veletrgovcem in porabnikom, kot kaže poslovna knjiga iz Herakleje, ponavadi še mali trgovec, je težko reči, kako velik je bil dejanski dobiček, v navedenem primeru največ en hiperper pri merniku. Pri tem stroški niso vračunani. Poslovna knjiga s črnomskega področja omogoča, da izračunamo tri četrtine prometa v mesecu septembru. Ena četrtina ostaja neznan, bodisi ker ne poznamo cen proizvodov, bodisi zato, ker niso točno znane mere. Kljub temu pridemo do vsote 1959 hiperperov; če prištejemo še eno četrtino, znese promet

⁶ Prvi izraz označuje grobo tkanino (»raša«), naslednja dva boljšo tkanino, ki se je uporabljala za plašče oz. pregrinjala.

⁷ pomaranče in citrone (sadeži, ki so podobni limoni, vendar večji, manj kisli in imajo debelejšo lupino).

⁸ orhe, citróno in med.

⁹ varno, brez tveganja.

¹⁰ večja posoda, »sod«.

v tem mesecu okroglo 2600 hiperperov. Če odštejemo strošek, ostane še vedno nekaj stotin hiperperov čistega dobička.

Samo obrobno se lahko tukaj dotaknemo družbene uvrstitve trgovskega sloja. To je v bistvu še naloga prihodnjih raziskav in pri tem bo treba pritegniti tudi latinske dokumente. Tukaj naj omenimo le tiste osebe, ki se omenjajo v novih grških dokumentih. Veletrgovec z Rodosa je pripadal izobraženemu sloju v deželi. Kajti ni bil samo, kot je bilo že spočetka pøvedano, lastnik rokopisa z Aristotelovimi deli, temveč je imel še štirinajst rokopisov filozofske, literarne in zgodovinske vsebine iz antične in bizantinske dobe, za katere je sam sestavil seznam. Mož, ki je pisal poslovno knjigo s Halkidike, je bil zemljiški posestnik. S svojim zanimanjem za teološka sporna vprašanja tiste dobe izkazuje nadpovprečno izobrazbo. Na izobražbeno stopnjo pontskega veletrgovca kaže le tekoče in čisto vpisovanje zaznamkov. K veletrgovcem je spadal tudi v poslovni knjigi z Rodosa imenovani konzul v Efezu. Po njegovem imenu sodeč – Marmaras – je bil grškega izvora in ga lahko zato skupaj navedemo v tej zvezi. Manj se da reči o malih trgovcih. Samo iz Herakleje so nam poznane tri oznake – pri 110 trgovcih: en ὄρων, en ἑξαόχος in en γραμματικός¹¹, ki se je ukvarjal poleg trgovine še z neko drugo dejavnostjo. Prav redko srečamo v mali trgovini tudi ženske, ki so po smrti moškega člana družine prevzele posel. Med več sto imeni lahko navedemo samo štiri ženske.

Trgovina in kmetijstvo sta bila v poznobizantinski državi tesno povezana, saj so prišli v trgovinski promet skoraj brez izjeme proizvodi domače dežele. Jasno kaže to povezovanje poslovna knjiga s Halkidike, v kateri se proizvodi okolice vključujejo v trgovino. Kmetijska proizvodnja je bilo edino bogastvo, ki je še preostalo Bizancu. V Bizancu mu niso zaman posvečali tudi teoretičnih raziskav. Prvi veliki opis vede o kmetijstvu prinaša, kot je znano, 10. stoletje z izdajo spisa »Geoponika«. Ta vsebuje često več teorije kakor prakse in obravnava bolj antične kakor bizantinske primere. V celoti odraža zanimanje, ki ga je bilo deležno kmetijstvo po ponovni osvojitvi Male Azije. Ni brez pomena, da je tudi v 14. stoletju obstajal spis o kmetijstvu. Majhne fragmente le tega smo našli v nekem vatikanskem rokopisu. Zgleduje se po Geoponiki iz 10. stoletja, vendar omenja tudi druge rastline, toda, kolikor smo videli, nobene nove metode.

O družbeni slojivosti in odvisnostnih razmerjih na deželi je bilo, kot je znano, že veliko napisanega. Zato ne bomo tega ponavljali ali ponovno interpretirali, temveč le dodali nekaj dopolnil na podlagi novih virov. Skratka, dodali bomo nekaj novih »slik«, da ostanemo pri naslovu predavanja.

Naj spregovorimo najprej o delovni sili na deželi. V času posebnih okoliščin – med žetvijo ali med pripravo polj – delovna sila parojkov ni več zadoščala. Poznamo vrsto tekstov, ki omenjajo take pomožne delavce. En primer: μηνὶ ὀκτωβρίῳ, Ἰνδικτιῶνος ἡ, εἰς τὸ χωράφιον τοῦ Τζενγανάρου ἀρχὴν τῆ παρασκευῆ τῆ ἡ, τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐργάται β', τῆ σαββάτῳ ἐργάται ζ', τῆ β' πάλιν ἐργάται ἡ κτλ.¹² Kronološki podatki se nanašajo na leto 1354 ali 1399 in kažejo na obdelovanje polj v oktobru. V nedeljo niso delali. Da je bila nedelja prost dan, kaže tudi poslovna knjiga s črnomskega področja, medtem ko so po poslovni knjigi s Halkidike prodajali tudi ob nedeljah. Posebne storitve pomožne delovne sile so zemljiški posestniki posebej plačevali. Tako je dobil na primer po istem dokumentu parojk Nikeforos διὰ ἐργάτας ὑέροπυρα δ'¹³. Neki drug seznam vsebuje spisek parojkov, skupaj z vsakokrat dodeljeno delovno silo, na primer γεῶργος ὁ δραγάτης ἐργάτας β', ali ἐδοῦλευσεν ὁ θεοτόκις ἐργάτας β'.¹⁴ Skorajda neznano je, kako visoka so bila plačila za taka priložnostna dela na deželi. Iz 11. stoletja imamo podatek, po katerem je delavec za pognojitev približno 7000 m² površine prejel 1/4 nomizmov in naturalije. Neka listina iz Soluna iz leta 1404 omenja za delo na polju dnevno plačilo 4 aspernov. To ustreza približno osmim hiperperom mesečno, kajti taka dela skorajda niso trajala en mesec. Prej imenovani seznam omenja dela na polju na devet dni.

¹¹ Gl. op. 1.

¹² V mesecu oktobru, v osmi indikciji, na Tzengaranovi kmetiji, z začetkom v petek, osemnajstega, v istem mesecu, dva dni narja, v soboto sedem dinarjev, v ponedeljek zopet osem dinarjev itd.

¹³ za dnino štiri hiperpere.

¹⁴ Georgios Dragates dve dnini... Theotokis je opravil dve dnini.

Novi dokumenti ne prinašajo nobenih novih zaključkov o poklicih na vasi. Čeprav poznamo celo vrsto seznamov parojkov – to so sezname imen v zvezi z denarnimi dajatvami, ki jih je sestavil pronobar – se poklici skoraj ne navajajo. Najbolj pogosto se omenjajo ἱερεῖς in δίακονοι, večkrat se omenja tudi ῥάπτης¹⁵. Bolj bogata z oznakami je paleta, ki nam jo ponuja »Praktika«. Iz tega dela je Dölger sestavil impozanten seznam: ἀμαξᾶς, τζαγγάριος, τζουκαλᾶς, χαλκεύς, σουβλιᾶς, λιναρός, ὑφάντης, καπασᾶς, κρασοπώλης, πραγματευτής¹⁶. To je vsota, vzeta iz številnih dokumentov. Kljub temu se ne da ugotoviti, kateri obrtniki so v kaki vasi dejansko prebivali. Če se med parojki neke vasi ne omenja noben rokodelca, to še zdaleč ne pomeni, da tam ni bilo nobenega rokodelca. Toda niti za davčnega uradnika, ki je pisal »Praktikon«, niti za pronijarja, ki si je dal narediti seznam svojih parojkov, poklic ni bil pomemben. Pomembna je bila samo vsota denarja.

Medtem ko so informacije o osebah s podeželja žal še vedno sorazmeroma redke, pa se je ohranila vrsta podatkov o kmetijskih proizvodih. Iz velike množice starih in novih virov naj predstavimo le nekaj značilnih primerov. Agrumi spadajo danes k najvažnejšim pridelkom Grčije in celotnega Sredozemlja. Vendar pa se omenjajo le v prav maloštevilnih grških tekstih: omenjajo jih »Ptochoprodromos«, »Porikologos« in poslovna knjiga z Rodosa. Med zahodnimi viri se omenjajo šele sredi 15. stoletja v trgovski knjigi Giorgija Chiarinija za kraja Modon in Koron. Znano je, da so te sadeže od 12. stoletja pridelovali v Španiji in Italiji. V bizantiski državi jih niso nikoli pridelovali, temveč so jih kvečjemu uvažali z Zahoda in so veljali za luksuzno blago. To potrjujeta »Ptochoprodromonika« in poslovna knjiga z Rodosa.

Posebno poučna za regionalno kmetijstvo je poslovna knjiga iz Herakleje. Glavni proizvodi so bili orehi in kostanji, sledijo jabolka, smokve in rozine. Če pšenica ne igra posebno velike vloge, ustreza to krajevnim danostim. Nenavadno je, da se v pontskem dokumentu omenja 39 mernikov pšenice v nasprotju s 120 merniki ječmena. Novejše kulturno-geografske raziskave so sedaj pokazale, da so v pontskih gorah pridelovali ječmen v višini nad 2000 metrov. Želi so ga septembra ali večkrat šele na začetku oktobra. Regionalni in na letne čase nanašajoči se podatki poslovne knjige kažejo na to, da so take oblike pridelovanja ječmena obstajale že v sredini 14. stoletja.

Ni posebno presenetljivo, da poslovna knjiga s Halkidike navaja kot v pretežni meri glavni proizvod pridelovanje pšenice. Včasih se omenjajo tudi druge vrste žita, ječmen, oves (βρόμος) in rž (βρώζα). Ovsu in zlasti rži so, kot se zdi, v bizantinski državi malo pridelovali. Za rž poznamo le eno samo mesto v dokumentih iz Kseropotamuja. Izrecno se tudi poroča, da so v tisti pokrajini pridelovali bombaž (βάμβακον). »Praktika« listin z Atosa omenjajo kot najpogostejše drevo murvo (συκάμινον). Ta rastlina ni dajala samo slastnih sadežev, njene listine so lahko uporabljali za gojitev sviloprejk. Ni nam treba v tej zvezi posebej poudarjati, da v poznobizantinski dobi ni bil več v veljavi monopol nad svilo. Poslovna knjiga omenja poleg tega večkrat nakup manjših količin svile, ki so jo proizvajali podložniki velikih zemljiških posestnikov.

Določene kmetijske produkte so proizvajali v veliki raznovrstnosti in različne kakovosti. Sem spada sir (τυρό). Obstajal je τυρὸ κρητικόν, τούρικον, βενέτικον¹⁷. Johannes iz Otranta si je izprosil od Georgija Bardanesa sir s Kerkyre (Krfu). Seveda si ne moremo misliti, da je sir, ki so ga prodajali na malem trgu, dejansko prihajal iz Krete ali iz Benetk, pač pa je bil le izdelan ustrezno tej zvrsti. To je jasno razvidno iz neke poslovne knjige, kjer najdemo zapis: τυρὸ κρητικὸν ἀπὸ τῆς περατίας¹⁸. V Herakleji so stežka prodajali kretske sir, ki je izhajal s severne obale Črnega morja. Poleg sira (τυρό) se v dveh novih virih omenja μυσήθρα: duhovniki v Efezu so ga dobivali z Rodosa. Neki popotnik je kupil v bližini Soluna neznanu količino tega proizvoda za 6 hiperperov. Obe mesti, ki padeta na konec 14. stoletja, sta najzgodnejši omembi tega proizvoda, kar je večkrat zaposlovalo etimološko znanost. V to se sedaj ne bomo spuščali, še manj zato, ker se nam zdi neverjetno, da bi mesto na Peloponezu poimenovali po tej vrsti sira.

¹⁵ duhovniki, diakoni, ... krojač.

¹⁶ prevoznik, čevljar, lončar, kovač, izdelovalec bodal, suknar, tkalec, klobučar, trgovec z vinom, mešetar.

¹⁷ kretske, turške, beneške sir.

¹⁸ kretske sir iz Peratije

K najpogostejšim poljedelskim kulturam spada vinska trta. Statistično ovrednotenje na osnovi dokumentov iz Ivirona, ki ga je opravil neki bolgarski znanstvenik, nam omogoča, da navedemo konkretne primere. V letih od 1316 do 1341 je 60 do 90 odstotkov vseh domačij gojilo vinsko trto. Velikost vinogradov je zadoščala v mnogih primerih le za lastno uporabo. Kot povprečje za vsa gospodinjstva smo izračunali 5,3 mernika; v celoti je bilo okrog 4600 m², na katerih so pridelali okrog 1500 kilogramov grozdja. Vina ne srečamo med naturalnimi dajatvami in nikoli v večjih količinah v drugih virih za gospodarsko zgodovino. Naj navedemo nekaj primerov. 8. julija nekega neznanega leta je prodal παπάς¹⁹ Johannes 30 »metra« vina – okroglo 300 litrov – Mihaelu Sklabosu in njegovi družbi (συντροφία). Johannes je spadal domnevno k številnim παπάδες, ki so se prebijali skozi življenje kot parojki, in ki so s prodajo naturalij nekoliko izboljšali svoje dohodke. Drugi primer kaže, da so jemali vino namesto denarja ali poleg denarja. Cod. Par. gr. 519 je bil kupljen leta 1453 v Bitiniji za 24 1/2 hiperperov in 2 μουζούρια²⁰ vina. Turška osvojitev teh dežel je proizvod napravila tako redek, da so ga radi vzeli namesto denarja. Že od pozne antike so vinu pogosto dodajali smolo. Kljub temu se je tudi v listinah obdržala oznaka κρᾶσι. Jezikovno in kulturnozgodovinsko je zanimivo, da poslovna knjiga s Halkidike iz leta 1341 prvič uporablja tudi oznako ῥητσίνα.

Le prav redko nas dokumenti informirajo o proizvodih, ki so služili vsakodnevni prehrani nižjih slojev: zelenjava, stročnice, ribe. Poslovna knjiga iz Herakleje omenja kostanj, ki so ga lahko kuhali, poleg tega ῥοβίθια φάβες in φαρούλια²¹. Sodna listina iz leta 1421 omenja povrtnine iz okolice Soluna: λάχανα, πράσον, δαύκια, σκόροδον, κρόμυα, μαρούτιον, τετράγκουρα κολοκύνθια in πεπόνια²². V satiri o oslu, volku in lisici je bil osel otovorjen z naslednjimi povrtninami: καὶ φόρτενέ με λάχανα, σελίνα καὶ ἀντίδια, σπανάκια, μαρουλλόφυλλα, ῥαπάκα καὶ κρεμμύδια²³. Zrcalno podobo k temu posreduje seznam jestvin, ki morda izhaja z območja neke cerkve ali nekega samostana:

εἰς τὸ ὄρνιθον ἄσπρα γ'

εἰς τὰ ψάρια καὶ εἰς τὰ λάχανα καὶ εἰς τὸ πιπέριον ἄσπρα δ'

εἰς ψάρια ἄσπρον α'

εἰς λέρον [εἶδος ψαριοῦ] ἄσπρον α'

εἰς κρομμύδια ἄσπρον α'²⁴

Meso je bilo v vsakodnevnem življenju gotovo velika redkost. Tudi kokoš je bila na zgornjem jedilniku sorazmeroma draga. Kljub temu se omenja meso (κρέας) – presušeno ali nasoljeno – večkrat v poslovni knjigi iz Herakleje.

Novi teksti izpopolnjujejo tudi v splošnem naše predstave o gospodarskih razmerah na podeželju. Kažejo nam, da je tudi v provinci potoevalo plačevanje vseh storitev pretežno v obliki denarja. Naturalne dajatve se pojavljajo, vendar so odvisne od osebne želje in ne od pomanjkanja denarja. Tako sta na primer dolgovala brata Basileos in Demetrios 16 asprov in dve kokoši. Neki drug dolžnik je moral vrniti 14 hiperperov in ἄρνι (jagnje). Nadaljni primer, pri katerem so dobili rokopis za hiperpere in vino, smo omenili v drugi zvezi. Trije manjši teksti, ki jih poznamo, se nanašajo na oddajo žita namesto gotovine nekemu pronijarju. Poslovna knjiga s Halkidike v posameznostih ugotavlja, katere osebe so oddajale naturalne dajatve in katere so prinašale denarne dajatve. Prav Tommaso Bertelè je na številnih primerih dokazal, da sta bili v bizantinski trgovini 14. in 15. stoletja enako v uporabi bizantinski in beneški denar. Naši novi dokumenti kažejo, da je bil beneški denar zelo razširjen ne le v mestih, temveč tudi na podeželju. Poslovna knjiga s Halkidike navaja pretežno srebrne dukate, poslovna knjiga iz Herakleje zlate dukate. Tudi plačila zemljiškemu posestniku so večkrat oddajali v beneškem denarju. Izrecno je treba opozoriti,

¹⁹ Izraz pomeni prvotno pomanjševalnico oz. ljubkovalni izraz za očeta (»očeka«).

²⁰ majhna količinska enota.

²¹ grah, bob in fižol.

²² zelje, por, korenje, česen, čebula, solata, melonaste buče in melone.

²³ prenašal je zelje, zeleno in endivijo, špinačo, zeleno solato, repo in čebulo.

²⁴ za perutnino tri aspre

za ribe, zelje in poper 4 aspre

za ribe en asper

za »lere« (vrsta ribe) en asper

za čebulo en asper.

da to niso bile enote za preračunavanje, temveč da je bil tuj denar razširjen med prebivalstvom. To nam kažejo, da navedemo le en primer, stavki iz poslovnih knjig, kot: ἔδωκεν δουκάτα β' ²⁵. Kot nam kažejo dokumenti, so bili tedaj v Bizancu od tujega denarja v obtoku δουκάτα, φλορία, ἀσπρα, σόλδοι in τουρνέσια ²⁶, ki se omenjajo istočasno poleg bizantinskega hiperpera. V celoti gledano so v novih dokumentih številnejše denarne datjave v nebizantinskem denarju kakor v bizantinskem.

Zadnji del predavanja se nanaša na cene. Najprej banalna ugotovitev, da obstaja več vrst cen. Teoretično je treba razlikovati štiri vrste cen: nakupno in prodajno ceno velikega trgovca ter nakupno in prodajno ceno malega trgovca. Nato moramo ugotoviti še nihanja cen, ki so pogojena z deželo, s časovnimi okoliščinami ali s kakovostjo blaga. Poslovna knjiga iz Herakleje pozna dve prodajni ceni za kostonj in za jabolka. Kaviar se včasih označuje kot καθάριον ²⁷, kar pač ustreza najvišji kvaliteti. O kakovostnih razlikah pri siru smo že govorili v drugi zvezi. κρέας se v enem primeru označuje kot ἀπανωτικόν. S tem so morda mišljeni zgornji (hrbtni) deli živali in to kaže na višjo kvaliteto blaga. Iz velikega števila podatkov o cenah naj izberemo nekaj primerov: en mernik pšenice je neki veletrgovec leta 1341 kupil za 2 2/3 hiperpera. Za 4 hiperpere ga je nato prodal naprej in končna cena je bila v splošnem okrog 5 hiperperov. Veletrgovec v Herakleji je prodal leta 1360 en mernik σάβα za tri hiperpere in 14 kokkijev, mernik kostonja za tri hiperpere ali 4 1/2 hiperpera. Jabolka so stala pri istem trgovcu 4 hiperpere in 5 1/2 hiperperov za mernik, kantarion kaviarja pa 10 hiperperov. Kantarion sira je stal 5 1/2 hiperperov, kantarion mesa 3 1/2 hiperpere. Za eno libro sviloprejk (ca. 320 gramov) so leta 1341 kmetje dobili 5 hiperperov, za liter vina so dobili nekaj več kakor keration. Naj bo s tem dovolj primerov.

Poskušajmo še enkrat povzeti podobo trgovine in kmetijstva v poznobizantinski provinci in potegniti nekatere sklepe. Notranja trgovina je bila v celoti v rokah domačinov, na črnomoški obali je bilo vključenih vanjo še nekaj Turkov. Zahodni tujci so v celoti odsotni. Namesto tega pa je zahodni denarni sistem prodril globoko v provinco in je tudi na podeželju vse bolj izpodrival hiperper. Vzrok za to ni le navzočnost Italijanov v mednarodni trgovini, temveč tudi pomanjkanje kovin v Bizancu. Medtem ko je bila nomisma nekoč dolar srednjega veka, pa je sedaj izven državnih meja kot plačilno sredstvo v celoti izginila, kakor kažejo poslovna knjiga z Rodosa pa tudi zahodni viri. Kljub izgubi politične in gospodarske prevlade je teklo življenje na deželi svojo normalno pot dalje, prizadele so ga gotovo naravne nesreče ali vojaški pohodi. Tudi zgodnji osmanski popisi dajo spoznati, da so poljedelstvo novi gospodarji prevzeli brez velike škode. Bizantinsko gospodarsko zgodovino so preveč presojali pod vidikom mesta in zahodnih virov, v katerih nastopa seveda kot glavni akter zahodni trgovec. Iz teh poročil ne izhaja, da je bil bizantinski trgovec dobavitelj zahodnega, kajti tudi bizantinski zemljiški posestniki so bili udeleženi pri trgovini. Da bi postala ta soodvisnost še bolj jasna, je treba pritegniti nove bizantinske vire. Prodor zahodne trgovine v bizantinsko državo in ohranjeni privilegiji so v celoti uničili trgovino na dolge razdalje in zelo z reducirali državne vire dohodkov. Oskrba prebivalstva v malem, zlasti v provinci, pa zaradi tega ni trpela. Bizantinska država – kljub Latinom, kljub tako imenovanemu fevdalizmu in kljub mnenju nekaterih znanstvenikov – tudi v pozni dobi ni bila revna. Morda so »slike iz bizantinske province« pomagale vsaj malo popraviti običajno podobo Bizanca.

Iz nemščine prevedel Rajko Bratož

²⁵ izplačal je dva dukata.

²⁶ dukati, forinti, aspri, soldi in turnesiji.

²⁷ čist, prečiščen.